

„NE OLVASS, CSAK KENJED!”

TÓTH G. PÉTER

Ilyefalvi Emese:

Ráolvasások

Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)

B kötet

Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta

Ilyefalvi Emese

(A magyar folklór szövegvilága 2/B kötet)

Balassi Kiadó, Budapest, 2014.

344 oldal + 29 oldal színes melléklet

Az A–B kötet együttes ára 8400 Ft

Egy 1662-ben Nagybányán felvett tanúvallatási jegyzőkönyvben olvashatjuk a recenzió című választott mondatot. A Nagy (ragadványneven) Siket Miklósné ellen lefolytatott boszorkányperben azt a pillanatot ismerhetjük meg általa, amikor az egyik tanú mint beteg arra kérte az őt gyógyító Siketnét, hogy csak kenje, de ne próbálja meg olvasni is fájós torkát. A tanú minden bizonnyal tudatában volt a ráolvasás erejének, pozitív és negatív hatásainak. Ilyefalvi Emese most megjelent kötete ezeket a mágikus erejű szavakat gyűjtötte össze a XVI–XIX. század történeti forrásai alapján.

A Pócs Éva által indított folklórisztikai, történeti antropológiai kutatási programfolyamba illik az a nagyszabású forrásközlő mű, amely a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén készült. A „Népi vallás, néphit és vallásos folklór, 16–21. század” című OTKA-program (78253. sz.); valamint a „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások” című, az Európai Kutatási Tanács, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013, EKT 324214. sz.) finanszírozott kötet a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg 2014-ben „A magyar folklór szövegvilága” sorozat 2. köteteként.

Nemcsak a kutatási eredmények terjedelme, de a kötetek használhatósága, kézikönyvjellege is indokolta – amivel a recenzens is egyetért –, hogy a jelenkori ráolvasások mellett a történeti forrásokban fellelhető szövegek önálló kötetet kapjanak. Ezt a döntést az is megerősítette, hogy a történeti irodalom hivatkozási rendszere, a források visszakereshetőségének kívánalma az irodalomtörténeti, művelődéstörténe-

ti szövegközlő hagyományokhoz igazodjon. Mégis fontos volt, hogy a magyar nyelvű ráolvasások szövegkorpusza együtt, egységesen kezelt rendszerbe ágyazódjon. A történeti forrásokból feltárt ráolvasók gyűjtésére, rendszerezésére, a korpusz kiegészítésére, majd a szövegek újraközlésére, filológiai igényű gondozására Pócs Éva professzor fiatal és tehetséges tanítványa, Ilyefalvi Emese vállalkozott. A folklórisztikai és vallástudományi képzettséget egyaránt igénylő szerkesztői munkát a szerző kiválóan teljesítette.

A 2/B kötet a régi magyar könyvészeti, levéltári, kézirat-gyűjteményi forrásokban fennmaradt ráolvasásokat adja közre a XV. századtól a XIX. század közepéig, a „teljesség igényével”, ám a soha véget nem érő archiválási kényszer tudatával. A szerző a kötet bevezetőjében – mintegy indoklásul is e vállalkozás munkáinak elvégzésére – áttekinti a ráolvasás szövegműfajára irányuló figyelem változását a XIX. század közepétől a XXI. század elejéig. Megállapítja, hogy a magyar nyelv történeti rétegeinek feltérési igénye és a ráolvasók mint szövegműfaj felfedezése és kutatása között szoros összefüggés alakult ki, minden bizonnyal az ősvalláskutatás szempontjainak térhódítása miatt. A XIX. század végétől az *Ethnographia* és a *Magyar Nyelvőr* tudományos folyóirat „Babonák” címmel önálló rovatban szemlélte a XIX. században gyűjtött szövegeket. A ráolvasásokat azonban nem kutatták szisztematikusan, nem tipologizálták, és nem is tették közzé gyűjteményes formában, szemben a XIX. századi Skóciában vagy Norvégiában dolgozó filológusokkal, folklóristákkal és nyelvészekkel, akik ezt a munkát elvégezték. Az egyetlen kutató, aki a XIX. században a forrásközlésen túl e műfajt és a szövegeket értelmezni próbálta, Ipolyi Arnold volt. A *Magyar mythologia* (1854) *Igézés, ráolvasás* című fejezetében Ipolyi felhívta a figyelmet a ráolvasás, azaz „a bűv ezen neme” fontosságára, minthogy a „mythosi elemek” itt maradtak fent legtovább, s ehhez a finn és lapp runókat említette párhuzamként.¹

1 ■ Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Heckenast, Pest, 1854. 396–399. old.

2 ■ Bolgár Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból*. Mérnökök Nyomdája, Bp., 1934. 35. old.

3 ■ Pócs Éva: A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. In: Ortutay Gyula – Kósa László (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve*. 1. MTA, Bp., 1968. 253–280. old.

4 ■ Pócs Éva: *Magyar ráolvasások*. I–II. MTA Könyvtára, Bp., 1986.

Ilyefalvi Emese a kötet bevezetőjében külön kiemeli, hogy a műfaj történeti kérdéseire még ennél is kevesebb figyelem irányult. A nyelvészeti és a magyar nyelvemlékek feltárásának Döbrentey Gábor és mások által elvégzett termékeny munkálatai körvonalazták ugyan a kutatásra érdemes területet, de ezek módszeres – a mennyiség mellett a minőségre is ügyelő – vállalatai az 1900-as évek közepéig lényegében elmaradtak. Szisztematikus gyűjtést egyedül Jankovich Miklós régiség- és műgyűjtő történész végzett, azonban kéziratos *Imádságok, varázsimák, ráolvasások* című gyűjteményének feldolgozására a XX. század második feléig nem került sor. A XX. század első feléig is csak szórványos adatközléseket találunk, elemzést vagy értelmezést alig. Önálló területként a boszorkányüldözés aktáinak közzététele segített még a ráolvasók szövegének és a ráolvasás aktusa működésének megértéséhez, de ezek is csak részinformációk voltak. Kovács János 1898–1899-ben megjelent cikkeiben, illetve Komáromy Andor több írásában foglalkozott a boszorkányság történeti kérdéseivel; ennek kapcsán mindketten közöltek boszorkánysággal vádolt személyektől ráolvasásokat – például a legismertebb 1728-as és 1729-es szegedi perek anyagából –, de összehasonlító vizsgálatokra ők sem vállalkoztak.

A XX. század elején a szórványos forrásközlések főként nyelvészeti érdeklődésből folytatódtak, például a *Magyar Nyelv* folyóiratban, de említhetjük még a Jakubovich Emil által újrameg talált bagonyai ráolvasások revideált olvasatának és nyelvészeti szempontú értelmezésének a kutatásra gyakorolt hatásait. Bolgár Ágnes 1934-ben *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból* címmel irodalomtörténeti megközelítéssel készített rövid összefoglalót az akkor ismert szövegekből, néhány európai párhuzammal összefűzve gyűjteményét. Érdeme volt, hogy betűhíven közölte és egybegyűjtötte az addig ismert történeti anyagot, összesen kilenc forrásból, 26 szöveget.² Erre alapozva és a jelenkori gyűjtéseikre figyelemmel Szendrey Zsigmond próbálta meg a történeti szövegeket is tipologizálni.

A nem túl módszeres kezdetek után jó harminc év telt el, míg a magyar ráolvasáskutatás s azon belül a történeti adatok elemzése, értelmezése az 1960-as évek végétől, Pócs Évának köszönhetően folytatódott. A magyar ráolvasások tipológiáját felállítva Pócs Éva rendszerező szöveggyűjteményben adta ki – a korábbi gyűjteményeket is beemelve – a folkloristák által összegyűjtött történeti forrásokat is.³ Az addig ismert mintegy 150 szöveget a recens anyagok közé is besorolta. Ugyanekkor megírta a *Magyar Néprajzi lexikon*ban a „Ráolvasás”, „Varázsszó, varázsigé, varázsfórmula”, „Bagonyai ráolvasások”, „Szelestei-ráolvasás”, „Epikus ráolvasások”, a „II. merseburgi ráolvasás” szócikkeket, valamint a *Magyar Néprajz* összefoglaló mű ráolvasásfejezetét. Végül nemzetközi párhuzamokra utalva európai kontextusban helyezte el azt a mintegy 150 tételnyi, történeti forrásokból

származó magyar adatot is, melyet a munka végeredményeként az 1986-ban megjelent *Magyar ráolvasások* című kötetben tett közzé.⁴

Immár ezt az 1986-ban megjelent, korszakalkotó művet egészítette ki Ilyefalvi Emese a most közzétett ráolvasásrepertoárral. Jelen gyűjteményben a történeti adatok száma több mint háromszorosára duzzadt: a kötet összesen 523 szöveget tartalmaz, a tudományos hitelesség és az olvashatóság szempontjait egyaránt szem előtt tartva. Az eredeti íráskép mellett – a teljes szöveghűség fenntartásával – a mai helyesírással átírt változatokat is közli. A betűhív átírat – talán a filológusok bánatára – a jegyzetbe, a főleg néprajzkutatók által jobban olvasható mai helyesírású szövegrész a főoldalakra került. Ez a nyelvészeknek kissé nehézkessé teszi a használatot, de az általános olvasónak minden bizonnyal hasznosabb.

A Pócs Éva szerkesztette recens anyag és az Ilyefalvi Emese szerkesztette történeti források közti kapcsolatokat a mutatórendszer átutalásai biztosítják. Ezzel a megoldással – bár az olvasónak együtt kell birkóznia a két kötetrel – a történeti adatok sem szakadtak ki az első kötetnek a magyar ráolvasások összességére érvényes rendszeréből. A szerző és szerkesztő minden fejezetet rövid tanulmánnyal vezet be, amely az adott forrás jellegéről, valamint a benne foglalt ráolvasások keletkezési körülményeiről ad számot. Itt rögtön felmerül a kérdés, hogy mennyire valós vagy mennyire mesterséges ez a csoportosítás, de erre majd csak az adott helyen térek ki bővebben.

A szerkesztő forrástípusok szerint kilenc csoportba sorolta a gyűjteményt: margináliák, kódexek, házi mindeneskönyvek, babonaellenes írások, egyházi és világi hatóságok feljegyzései, boszorkányperek, kincskereső varázskönyvek, hiányos adatolási szövegek, misszilis levél. Egy-egy csoporton belül a szövegek időrendben sorakoznak. A csoportosítással a szerző a szövegek különböző életerét kívánta hangsúlyozni, valamint a használatra is utaló szűkebb és tágabb kontextusra kívánta a figyelmet ráirányítani. Szándéka szerint (19. old.) a továbbiakban mindez hozzáférhető a kutatókat a korai újkori mágikus és vallásos világkép gyakorlatának árnyaltabb értelmezéséhez, valamint ahhoz, hogy „jobban megértsük azt a társadalmat, amely létrehozta, alkalmazta és továbbadta ezeket a szövegeket”.

A gyűjtemény első halmazában, a *Margináliák* cím alatt 17 levéltári iratkötegből előkerült, összesen 44 szöveg található, az első és talán leghíresebb ún. bagonyai ráolvasásoktól kezdve (1488) a gyöngyösi ráolvasásokon át a Szlávik Mihály eperjesi könyvtárából Werbőczy István *Decretum juris*ának 1611-es kiadása hátsó borítólapján fennmaradt, fekélyes lóra olvasandó szövegig. A széljegyzetekben fennmaradt, más tartalmú könyvek hátlapjaira, kéziratok margójára, az emlékezet gyanánt felrótt ráolvasásszövegeket többnyire a XVI–XVII. században jegyezték le. A ráolvasók más szövegműfajokkal együtt kerültek a könyvek üresen hagyott lapjaira, a kötéstáblák

belő oldalaira vagy előzők- és címlapok szabadon maradt részére. A tulajdonosok az üres helyeket jól kihasználva bibliai idézetek, receptek, latin versikék, gazdasági feljegyzések mellé, írták le a hasznosnak vélt ráolvasásokat. Ugyancsak marginális helyzetben fordulnak még elő az ide sorolt szövegek, amennyiben külön íveken, kiszakított jegyzetlapokon vagy a levelek hátulján maradtak fenn. A ráolvasások bejegyzőinek pontos kilétét többnyire nem lehetett megállapítani. Az egyes XVI–XVII. századi kézírások tulajdonosai vélhetően az egyházi elit, az alsópapság, a ferences atyák és/vagy a külföldi egyetemeken tanuló diákok és e könyvek használói közül kerültek ki. A változó funkcióban leírt szövegek közül 10 szöveg lóbetegsége, elsősorban fekély ellen hatott. A szülés könnyítésére vagy a veszetség, ficam, süly, harapás ellen használt konkrét szöveg mellett a kórság ellen működő általános funkció is kirajzolódik. Ebben a csoportban találunk példákat lidérc-, féreg- és viharúzó formulára is. E ráolvasók szövegtipológiájuk alapján erősen vegyes képet mutatnak: akad köztük fohász, áldás és ima jellegű éppúgy, mint a betegségnek parancsoló formula, valamint értelmetlen szóhalmaz. A recenzióban, már az egész kötetet ismeretében, utólag merült fel csak a kérdés, hogy az utolsó, „Ismeretlen források” csoportjába sorolt szövegek miért nem itt szerepelnek? Hogy végül külön csoportba sorolódnak, ha nem is a másodlagos használat, de a bizonytalan eredet miatt, mégiscsak indokolt lehetett.

A második csoportba, a *Kódexekbe* sorolt 18, magyar nyelvű ráolvasó főként a latinul nem tudó apácák, a kolostorokban élő, fizikai munkát végző laikus testvérek és néhány buzzgó világi számára készülhetett. Nagy részüket még a reformáció előtti időkben, vagy legalábbis a tridenti zsinat előtt jegyezhettké le kolostori körülmények között. A készítő, azaz a másolók és a fordítók általában szerzetesek vagy apácák lehetnek, akiknek személyéről keveset, olykor szinte semmit sem tudni. Az elsősorban a szerzetesi élet rendjét meghatározó, de ráolvasásban használt óvó imákat, amulettiszövegeket is tartalmazó kódexek közül négy kimondottan imádságoskönyv (*Czech-kódex*, *Gömöry-kódex*, *Peer-kódex*, *Thewrewk-kódex*), kettő pedig vegyes tartalmú kézirat (*Nádor-kódex*, *Teleki-kódex*). A pozsonyi klarisszák, a nagyvázsonyi pálosok, a Nyulak-szigetén működő Domonkos-apácák vagy a marosvásárhelyi ferencesek rendházaiban keletkezett írások egy-egy zárt közösség zárt világának lenyomatai. A ráolvasások funkciója is biblikus kontextust feltételez: háborús veszedelem (nyíllövés, fegyverek), döghalál (kórság, bőrfarkas, pokolvar, pestis) és általában a gonosz (veszedelem) ellen születtek. Szövegtipológiájuk alapján a fohász, az áldás és az ima műfajába tartoznak.

A *Házi mindenekönyvek* – immár a praktikum oldaláról is közelítve a műfajhoz – a hasznos és próbált receptek között feljegyzett ráolvasáso-

kat szemlézi. Számarányát tekintve ez a legbősebb gyűjtemény: a mintegy 172 szöveg közül 140 csak magyar nyelvű, 27 latinnal kevert, 3 csak latin, de magyar szöveggörnyezetben, továbbá 2 némettel vegyes magyar nyelvű. Ez a népes csoport talán csak a filológiai hagyomány miatt sorolódik a harmadik helyre, mégis érdekes lett volna a csoportok sorrendjét a szövegek reprezentációja alapján is jobban meghatározni. Mivel a csoportok kialakítása külön-külön nem a kronológiát, hanem az írásbeliség szituációjából adódó rendet követi, nem mindig egyértelmű, hogy mégis miből következik a sorrend. A házi mindenekönyvek a XVI. század végétől a XVIII. század végéig terjedő időszakból származnak. Később, a XIX. században is keletkezettek efféle praktikus gyűjtemények, de a belőlük származó, 1850 után lejegyzett ráolvasókat a szerkesztők a 2/A kötetbe sorolták át. E kéziratok füzetek legfőbb célja az emberi és állati betegségek otthoni kezelése volt. Utóbbiak közül kiemelkednek a nagy testű haszonállatok megóvását, gyógyítását célzó ló- és marhaorvosló formulák. A házi patikák műfajával vegyes, receptgyűjteményként működő füzetek nem elméleti-tudományos, hanem népszerű és nélkülözhetetlen gyakorlati ismereteket tartalmaztak, nemcsak egyes személyek, de családok áthagyományozott tudását is rögzíthették. A gyógyítás mellett felölelték a háztartás és a ház körüli munkák valamennyi területét: a mezőgazdasági, kertészeti tevékenységek szezonális tudnivalóit és a nők, háziasszonyok teendőit éppúgy, mint a férfiaknak fegyverek karbantartására, a méhek helyes gondozására vonatkozó hasznos tanácsait is. Szerzőségük igen vegyes, olykor egy kézirat is több generáció kézjegyét őrizhette meg. A kéziratok többsége a XVII. századig nemesi vagy főúri összeállítót, fordítót, külföldet megjárt diákot feltételez; a XVIII. századból származó gyűjtemények a köznemesi családok tékáiból kerültek ki. Az írások szerzői és használói köre nagyjából egybeesett.

A mindenekönyvek önálló alműfaja is kialakult az orvosságoskönyvek kimondottan borbély-sebészek által használt kéziratok formájában. Sajnos nem egyértelmű, hogy ez a műfaj miért nem került önálló csoportba, már csak azért sem, mert a szövegek lejegyzői és használói is más-más közösséget – igaz, nem egészen egyértelműen – határolnak el. Az orvosságoskönyvek az érvágásra, sebkezelésre vonatkozó ismereteket vegyítették a hétköznapi praktikákkal. A házi mindenekönyvek elsősorban családon belül, míg az orvosságoskönyvek inkább szakmaspecifikus céhen belül öröklődhettek. Az orvosságoskönyvek közül jól elkülöníthető szövegcsaládot képviselnek azok a kéziratok, amelyek kapcsolatban állnak a sienai származású Andreas Mattioli (1501–1577; Ferdinánd, majd II. Miksa orvosa) *Házi patika* című művével. Ez utóbbi kéziratokban, orvosságoskönyvekben, herbáriumokban a ráolvasások nem voltak olyan gyakoriak, mint a laikusok által összeállított mindenekgyűjteményekben.

Csak két XVII. századi kirurgusi kézirat, Ponyikay János *Liber Medicinaruma* és egy ismeretlen szerző *Phlebotomia* című írása képviseli e csoportokat. A céhes intézményi keretek mellett a főúri asszonyok köreiben – főleg nőkből és egy-két tudós sebészből, borbélyból álló belső háztartásban – is kialakulhatott a magasabb orvosi ismeretekkel gazdálkodók közössége. E kéziratokban is előfordulnak – hasonlóan ritkán – az orvosi receptek mellé be-bejegyzett ráolvasók. Az Újhelyi István által Apafi Anna számára, Fogarason összeállított orvosságokönyv és a Váradai Vásárhelyi István kismartoni káplán által Esterházy Miklós szülés előtt álló második feleségének, Nyáry Krisztinának (1601–1641) készített orvosságokönyv tartozik ide.

Az ebbe a csoportba tartozó, szigorúan írásban hagyományozott ráolvasások hasonlítanak talán a legjobban a jelenkorban még szóban gyűjthető és a 2/A kötetben közzétett ráolvasásokra, ráolvasástípusokra. Viszont épp az írásbeli hagyományozás és az amulettszerű felhasználás miatt találjuk itt a legtöbb értelmetlen betű- és szóhalmazsal operáló szöveget is. A rövid sorolók ezek között jellemzőbbek – megint talán csak az írásbeli rögzítés kényszere miatt is –, mint a hosszú, epikus ráolvasások. Az is jellegzeteségük, hogy inkább az egyént segítették a hétköznapi jellegű élethelyzetekben, semmint a nagy válságokból kiutat kereső közösséget. Talán praktikus jellegük miatt egyik egyház sem üldözte, tiltotta gyűjtésüket, használatukat. Nem úgy, mint a negyedik csoportban felbukkanó szövegeket. Az ebbéli használati eltérések némiképp indokolták volna e nagyobb csoport tematikus különválasztását.

A negyedik csoport a műfaj nyilvános – ám egyéni indíttatásból kipellengérezett – szövegeit gyűjti össze *Babonaellenes írások* cím alatt. A harmadik csoporttal ellentétben nem azért írták le őket, hogy hasznos segédletek legyenek egy-egy alkalmas pillanatban, hanem a hamis tudást kipellengérező egyházi propaganda példázataiként. A szövegek két nagy csoportra oszlanak: egyrészt a tridenti zsinat utáni katolikus papok és protestáns prédikátorok generációjának egymás és a köznép szokásait ostorozó, a katolicizmussal szemben szkeptikus véleményt megfogalmazó, másrészt a XVIII. század közepének, végének a felvilágosodástól érintett tudós, de mégis a köznéphez szóló tanító, okító papok, orvosok írásaira. Az első csoportba tartozónak tekinthetjük Bornemisza Péter 14 tételnyi bájoló imádságlejegyzéseit, melyeket funkciójukban maga is belféreg, csúz, ficam, fej- és hasfájás, valamint igézet és ördög ellen való imaként tart számon, de hangsúlyozottan pápista asszonyszokásnak ítélve használatukat, elmondásukat. A második csoport 15 tételnyi ráolvasója jellemzően a felvilágosodás kori tematikát idézi meg a köznép babonáit felfedező és leíró Nagy Ferenc, Jeney György, Fábíán József, Pucz Antal és Halász Márton tollán keresztül. A betegség, hideglelés és tűz ellen jegyzett ráolvasások mellett az említett szerzők

leírták a köznép mágikus vágját is a kincs és a szerencse után, vagy kísértetek elhárítására. Ha a XVIII. század végének babonaellenes könyvei talán nem is, de a reformáció kiadatlan prédikációs irodalma vagy a XVII. századi protestáns szerzők régi magyar irodalmi jegyzetei még tartogathatnak meglepetéseket.

Az *Egyházi és a világi hatóságok feljegyzései* című ötödik csoport a püspöki vizitációk jegyzőkönyvi lapjairól idéz ráolvasókat (173–178. old.). A mintegy 7 tételnyi, jellemzően epikus, hosszú ráolvasás két, XVII. századi erdélyi protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvből ismert. A világi és egyházi hatóságok hivatalos irataikban sokszor rögzítettek olyan folklorisztikus elemeket, így ráolvasásokat is, amelyek a hívek – de még inkább a protestáns papok – között észlelt fegyelmezetlenségeket rögzítették, majd gyomlálták ki. *Gellius Transilvanicus* című, részben latin, részben magyar nyelvű kéziratcsatagyűjteményében Bod Péter református lelkész, irodalom- és egyháztörténet-író számos történeti feljegyzést rögzített 1573-tól saját koráig az erdélyi református egyház életéről. A marosvásárhelyi egyházkerület jegyzőkönyvéből másolta és közölte azt az 1620-as ráolvasót is, amelyet bizonyíték gyanánt egy fegyelmi ügyhöz mellékeltek: egy református lelkész hordozta magánál cédulára felírva, amiért esperese bíróság elé állította. A csoport többi ráolvasóját az 1651-es nagyszebeni püspöki vizitáció alkalmával jegyezték fel az „elharapódzott bűnök” között, német nyelvű ráolvasásokkal együtt. Ezeket Georg Daniel Teutsch evangélikus püspök, az erdélyi szász történetírás fellendítője adta közre 1858-ban. Jellegükben és funkciójukban párhuzamba állíthatjuk őket a következő csoport ráolvasóival, mivel ezek is bírósági ügyben szolgáltak bizonyítékként ismerőik, birtoklók ellen. Míg előbbieket az egyházi bíróságokon jegyzőkönyvezték, utóbbiak a világi büntetőbíráskodás gyanúokaiként szerepelhettek. Az egyházfegyelmi jegyzőkönyvek eddig kiadatlan forrásai minden bizonnyal gyarapítják még ezt a csoportot.

A *Boszorkányperek* című hatodik fejezet 162 tételnyi, világi, megyei, úriszéki vagy pallosjoggal rendelkező városi bíróságok büntetőperes fórumain bizonyítékként bemutatott ráolvasásszöveget szed csokorba. Az igézést mint büntetendő jogi kategóriát Ferdinánd császár az *incantatrices* ('ráolvasók', 'gyógyítók', 'kuruzslók') üldözésére kiadott 1527-es rendelete, valamint V. Károly császár 1532-es büntetőjogi kódexe határozta meg. A birodalmi és a magyar büntetőjogban használt *Praxis Criminalis* (1687) büntető rendtartás ugyancsak gyanúokként írta le a mágikus szavak használatát. Bár a tanúvallomásokban megidézett boszorkányok a rontást többféleképpen vihették véghez, jellemzően erős gyanúok voltak a szómágia valamilyen formájának ismerete, az átokkal, fenyegetéssel, ráolvasással végzett rontás és gyógyítás. A boszorkányüldözés perdokumentumai ezért is sok adatot rögzíthettek a ráolvasó személyekről, a ráolvasások használatáról és a

– korábbi csoportok nemesi, írástudó közösségeinek használóival ellentétben – a paraszti ráolvasás konkrét gyakorlatáról is. Ilyefalvi Emese az eddig feltárt és kiadott több mint 2000 boszorkányper magyar nyelvű ráolvasásait adja közre ebben a fejezetben. A XVI. századból 6, a XVII. századból 17, míg a XVIII. századból mintegy 60 szöveget közöl: a növekvő számok a perek számának sűrűsödését, nem pedig a ráolvasások gyakorlatának szélesedését jelzik. A ráolvasások céljukat tekintve a boszorkányperek szövegeiben mutatják a legváltozatosabb képet: a gyógyító ráolvasások mellett értelemszerűen rontásra, a rontás megelőzésére, jóslásra, szerelmi mágiára, kincskeresésre, béka- és ördögűzésre, varázsigével való helyváltoztatásra találhatunk adatokat (öntés ellen 46, gyógyításra 20, szerelemkérésre, szerelmi varázslással egybekötve 15, tehénrontásra és tejhaszonszerzésre 7 szöveg található a fejezetben). Az ön-, ólom-, viaszöntésre használt szövegek széles körben, országszerte ismert jellegét is megrajzolhatjuk a fejezet alapján. A ráolvasókat ismerő vádlottak mintegy 80 százaléka nő, csak két férfi vádlottat ismerünk, akikről ráolvasásszöveg maradt fenn. A főúri perek közül a XVII. század elejéről Dengeleghy Mihályné Török Kata megyesi pere, valamint a XVIII. század közepéről, Háromszék vármegyének Benkő Anna elleni persorozata tűnik ki ráolvasás-gazdagságával. A boszorkányperes iratok kutatása Pócs Éva és kutatótársainak másik nagy vállalkozása volt, melynek segítségével a ráolvasó szövegek száma még minden bizonnyal bővülhet.⁵

A hetedik fejezetben a szerző egy sajátosan az elit által képzett és fenntartott írásbeli műfajból, a *Kincskereső varázskönyvek* szövegeiből válogatott Magyarországon a XVII. századtól kezdve szenteltek teljes könyveket a varázslásnak. Tartalmukat tekintve kiemelkednek közülük a kincskereső varázskönyvek, „kézikönyvek”, melyek használói többnyire nem ismertek, legfeljebb közvetett bizonyítékok alapján (lapszéli jegyzetek, varázslóperekben tárgyalt esetek, XIX. századi babonaellenes irodalom) lehet tudomást szerezni róluk. Az igen terjedelmes kéziratokban főként ártalmatlannak tetsző imákat, teljes evangéliumrészleteket, isten- és szellemneveket, angyalok és szellemek idézésére és kényszerítésére szolgáló formulákat, valamint szellemidéző ábrákat, varázsköröket, időnként a kristály- és tükörmágia gyakorlatára vonatkozó instrukciókat találunk. A XVII. századi debreceni *Tudás Könyve* kézirat például teljes egészében kincsszerzésre irányul, így tartalma nem más, mint mágikus és vallásos szövegek véget nem érő sorozata. A varázsszövegek szinte végtelen hosszúságát szemlélteti az a mintegy 55 oldalas, magyar nyelvű, Szent Kristófhhoz címzett ráolvasó ima is, amelyből a kötet is csak kivonatot közöl a terjedelmi korlátok miatt. A 80 tételnyi szövegegység ugyancsak egy ráolvasásokban gazdag műfaj körvonalaz. Minden bizonnyal itt is számolhatunk még újabb szövegekkel, amennyiben a titkos iroda-

lom Láng Benedek és mások által megkezdett kutatásai folytatódnak.⁶

A nyolcadik csoportba (*Ismeretlen források*) azon töredékek tartoznak, amelyek eredete, forrástípusa a szerkesztő szerint meghatározhatatlan. A zömmel a Zichy család levéltárának fondjaiból válogatott szövegek közül⁷ az első ötöt Jankovics József irodalomtörténész adta közre korábban. Egy lát elleni és egy disznóorvosló ráolvasásszöveg XIX. századi betűhív másolatát Jankovich Miklós műgyűjtő és művelődéstörténész *Imádságok, varázsimák, ráolvasások* címet viselő kéziratgyűjteményéből válogatta be a szerkesztő.⁸

A kilencedik, *Misszilisek* című fejezetben csak egy XVI. századi levél árválkodik. A jellegzetes orvosgyógyászati funkciójában keletkezett levélben Telegdy Mihály (a kötetben hibásan János név szerepel) Zétényről küld vejenek – hasznos orvosság gyanánt – két ráolvasót, amellyel Csapy Kristóf a lovait gyógyíthatja. Furcsa fintora a sorsnak, hogy egy évvel később, 1593 decemberében Csapy Kristóf lova – amelyet ráadásul ecsedi Báthory István országbírótól kapott – felbukott, maga alá temetve gazdáját. Csapy súlyosan megsérülhetett, mert a későbbiekből nincs róla értesülésünk. Özvegye, Telegdy Borbála utóbb Rákóczi Zsigmond fejedelemhez ment feleségül.⁹ A XVII–XVIII. századi levelezések minden bizonnyal tartogatnak még olyan meglepetéseket, amelyek ezt a csoportot jelentősen bővíthetik.

Ilyefalvi Emese a bevezetőben sorra veszi a ráolvasásszövegek használóinak/lejegyzőinek a szövegre és a használatra vonatkozó terminusait. Ha a használatukat kedvezően ítélték meg, akkor az „ima” és az „imádság” terminussal éltek. Ezek között igen gyakori a konkrét, egyedi szükségletet kifejező megfogalmazás is, mint például a „táléra való imádság” vagy „lófekélyre való imádság”, „sülyről imádság” is. A második leggyakoribb megnevezés a „reolvasás”,

5 ■ Bessenyei József (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Balassi, Bp., 1997.; Bessenyei József (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Balassi, Bp., 2000.; Kiss András – Pál-Antal Sándor (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai III.* Balassi, Bp., 2002.; Tóth G. Péter (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai IV.* Balassi, Bp., 2005. „A magyarországi boszorkányság forrásai. Város-történeti források” sorozatban: Balogh Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek.* Balassi, Bp., 2003.; Hagenthurn Endre (szerk.): *Segesvári boszorkányperek.* Balassi, Bp., 2010.; Tóth G. Péter – Németh Ildikó (szerk.): *Soproni boszorkányperek, 1429–1702.* Balassi, Bp., 2011.; Pakó László – Tóth G. Péter (szerk.): *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743.* Balassi, Bp., 2014.

6 ■ Láng Benedek – Tóth G. Péter: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) L'Harmattan, Bp., 2009.

7 ■ Bakács István: *A Zichy család levéltára: Repertórium. Levéltári leltárak 22.* Magyar Országos Levéltár, Bp., 1963.

8 ■ Jankovics József: *Négy archaikus ima. Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXV (1981) 329–331. old.*

9 ■ *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről.* Közéttette Eckhardt Sándor. Magyarágtudományi Intézet, Bp., 1944. 133. old.

10 ■ S. Sárdi Margit: *Mindenféle orvosságoknak rend szedése. XVII. századi gyógyító receptes kézirat.* Attraktor, Bp., 2013.

„ráolvasás” vagy „olvasás”, a „valamire való olvasás”, amely többnyire a funkcionális meghatározottságot jelző, értelmező kifejezés, például „kőesőkre olvasni”, „olvasás a menyülről” stb. A harmadik leggyakoribb meghatározás az „igék mondása”, melyben szintén megjelenik a „valamire” (például „torokfájásról való igék”) vagy a konkrétabb cél nélkül, de célszemélyre vonatkozó, például „az igéket elmondja valakire” kifejezés. A ráolvasás és ima szükséghelyzetbeli összefonódását jól szemlélteti az is, hogy a magyar „olvas” szó második jelentése ’számol’, ’számlál’, harmadik jelentése pedig a fentieket is magyarázó ’valakire, valakinek a fejére szöveget, törvényt, vádat, varázslatot stb. olvas’.

Ilyefalvi utal a szövegek másodlagos használatára is: főleg arra, hogy írásban rögzítik őket, vagy ahogy a szóbeliség az írásbeliség által megidéződik. Ezt a sajátos helyzetet, az írásbeliséghez és a szöveg olvasásához (vagyis a szóbeliségnek sajátosan az írásbeliséggel való együttállásához) való viszonyt önállóan is bemutatja. A szövegek íráshelyzetek szerinti csoportosítása épp ezt segít megérteni. Habár minden szöveg az írásbeliség által maradt fenn és hagyományozódott, már a hagyományozódás mechanizmusa is sem voltak azonosak a csoportokon belül. A szerző szerint is meg kell különböztetnünk azokat a szövegeket, amelyek a szóbeliségben, valamint azokat, amelyek csak írott formában hagyományozódtak. E határokat a ráolvasások létrejöttében nem lehet ugyan élesen meghúzni, de lejegyzésükben mégis éles különbségek mutatkoznak.

A margináliákkal kapcsolatban például elképzelhető, hogy a szöveget jegyző személy a szóbeli emlékezést segítőként írta le a szóbeliségből származó ráolvasást, míg a kódexekben rögzített szövegek lejegyzése az írásbeli hagyományozódás folyamatának szerves része volt. A házi mindeneskönyvek, az orvosságoskönyvek és a méhészkönyvek esetében is inkább az írásbeliségben való hagyományozódás és terjedés mechanizmusa érvényesülhetek, amint arra S. Sárdi Margit vizsgálatai is bizonyítást szolgáltattak, amikor Andreas Mattioli (1501–1577) *Házi patika* című művének magyar fordításokban és másolatokban való elterjedését feltárta.¹⁰ A magyar kincskereső varázskönyvek ugyanígy a latinból származó fordítások sokszor mechanikus másolatai, ahol a szóbeliség csak és kizárólag az olvasás és a hangos felolvasás aktusában működhetett. Vagyis hagyományozódásuk szintűgy csak és kizárólag az írásbeliség és a másolás elvén történhetett meg.

Mindehhez képest a másodlagos kontextusban fennmaradt források többnyire a szóbeliségben terjedő szöveganyagot rögzítettek. Itt viszont ugyancsak összetett jelenségek alapján, szituációs beszéd- és íráshelyzetek szerint kell szöveg és szöveg között különbséget tennünk. Például a Bornemisza Péter által megörökített Tardoskeddi Szerencse Benedekné – állítása szerint – egy paptól és a nagyanyjától tanult bájoló ráolvasásai is másodlagos használatban

maradhettek fenn: egy tudós prédikátor „grafomán” hajlamainak köszönhetően. A „bájoló” jelző ráadásul értékítéletet is közvetített, mivel valószínűsíthetően az imaként mondott szöveg csak általa lett – pejorativ értelemben – a büntetőtörvények és a biblikus szöveghagyomány terminusait felhasználva: „bájoló”. Ugyancsak ezért kapta ez a tevékenység a prédikatori ítélezéseknek köszönhetően a „berbitelés”, „susogás”, „suttogás” jelzői bélyegét, maga a tevékenység pedig a babonakénti megítélést.

Ehhez a másodlagos kontextushoz kapcsolódnak a boszorkányperekben tett tanúvallomások szövegei. Itt a szó és az írás használata a tevékenység negatív előjelű tárgyi bizonyítéka lesz. A bírósági jegyzőkönyvező immár nem az újrahazsnosítás, hanem a ténybeli igazság bűnügyi nyomainak rögzítése igényével írja le őket. Tucatnyi példát találhatunk a ráolvasók amulettként hordott céduláinak mint gyanújeleknek lefoglalásáról, begyűjtéséről, valamint a tanúvallomásokban megidézett és a bíróság nyomozói előtt elismételt, kimondott ráolvasó szavak lejegyzéséről, ráadásul a szóbeliségre utaló idézőjelek között. Az átokként, fenyegetésként elmondott szövegek viszonylag gyakran érhetőek tetten a büntetőperes jegyzőkönyvekben lejegyzett tanúvallomásokban, a ténylegesen használt, ima jellegű szövegekből viszont csak a szerencsének köszönhetjük, ha ugyanitt egyetlen ma is olvashatunk. Az, hogy a gyakoribb formulák mellett a tulajdonképpeni ráolvasásszöveg nem, vagy csak ritkábban jelenik meg a jegyzőkönyvekben, talán nem meglepő, hiszen az efféle mágikus textusok eleve titkosak, a használóik által védettek voltak. A boszorkányperek szereplői maguk is többször hivatkoztak arra, hogy nem hallották vagy nem értették, mit mondott, mit „börmötölt” a ráolvasó személy. Ugyanakkor a jegyzőkönyvek számtalan, máshonnan már nem hozzáférhető részletadatot is rögzítettek, például mi történik, vagy mit cselekszik (köpköd, fúj, járkál, néz) a használó a ráolvasás közben és után. Talán itt is érdemes lett volna ezeket a csoporton belüli jelentős különbségeket további alcsoportokra osztani, ezáltal is kicsit oldani a boszorkánypere-szituációból fakadó zavaró hatásokat. A csoportcím ellenére ugyanis nem a boszorkánypere a legfontosabb szituációs helyzet a itteni ráolvasások között, hiszen a ráolvasásokat a tanúelbeszélésekben mint önálló irattípusban éppúgy megtaláljuk, miként a vádlottak benignum exameneiben, vagy a tárgyi bizonyítékok önálló jegyzékében is. Ezek perse beágyazódnak a perfolyam iratkötegbe, a ráolvasók valós szituációit mégis más-más módon érhetjük tetten, ha a szövegkontextusra is jobban ügyelünk.

Az írásbeliség és a szóbeliség viszonya egymáshoz még azonos funkciójú ráolvasó esetén is eredményezhetett más-más szöveget: lényegében ezeket a szituációkat és szöveghelyzeteket képezik le – ha nem a legpontosabban is – a kötet gyűjteményének csoportjai, ezeket írja le és bontja ki Ilyefalvi Emese önálló témaként előtanulmányában, de ezeket vizs-

gálták az utóbbi évek folklorisztikai konferenciái is itthon és nemzetközi szinten egyaránt.¹¹ Ilyefalvi ugyancsak részletesen kitér a ráolvasás technikáin túl a szövegmondás rituáléjának – zömmel a boszorkányperekben tetten érhető – formáira. A ráolvasást kísérő tevékenységek között találjuk a kenés, a mérés, a számlálás, a köpés, a fújás, körbejárás, a keresztvetés, a papírra vetés, a rajzolás, a hármásával végrehajtott cselekedetek műveleteit. A leginkább ritualizált formát pedig épp a kincskereső varázskönyvek írják le, ahol rajzok is segítik a ráolvasót a cselekmény szigorú, szabályos betartásában.

A kötetet gazdag kereszthivatkozásokkal átszőtt index zárja, ahol a szövegek teljes időrendje mellett a funkcióra és a használatra utaló tárgymutató is található. A 2/B kötet archivált szövegei ezen keresztül érintkeznek a 2/A kötet jelenkori szövegeivel, ahol a tipológiai mutató (I–XXXIII. formacsoport) a történeti szövegeket is újrarendezi. A tárgymutató a nemzetközi ráolvasásirodalomban megszokott besorolás szerint is besorolja a szövegeket az embergyógyítás, az állatgyógyítás, az időjárás-előrejelzés, a veszedelemelhárítás, a közélet veszélyei, a háborús idők diktálta helyzetek, a gazdaság körüli tevékenységek (méhészet, kártevők elleni védekezés, gazdálkodás és gazdagodás); a társas élet és a szerelmi viszonyok, a rontás, a jóslás, a kincskeresés, a szerencselátás stb. csoportokba. A kötetet most is, mint a 2/A kötetet, földrajzi mutató zárja. Talán a segédletekhez érdemes lett volna kiegészítő személynévmutatót is csatolni, amely a szövegek nem túl sok ismert használóját és lejegyzőjét, valamint a gyűjtők nevéit foglalhatta volna csokorba. A kötet filológiai igényességét jelzi, hogy további 29 táblán a kéziratok színes fotóiból is közzétettek egy-egy jelentősebbet. A tudományos apparátus valóban a teljesség igényével szolgálja ki a nyelvészet, a történeti irodalom, a művelődéstörténet, a folklorisztika kutatóit és általában a néprajz iránt érdeklődőket.

Ilyefalvi Emese igyekezett a teljességre törekedni, ugyanakkor a gyűjteményt maga sem tekintette lezárt korpusznak. A 129, változó minőségű és műfajú, zömmében kéziratoss forrásból idézett, 523 tételes testes kötet vélhetően csak töredékében tudja bemutatni a XIX. század előtt keletkezett magyar ráolvasásokat. Ezért egyrészt a gyarapodó történeti forráskiadványok, másrészt további kéziratári és levéltári kutatások jelölhetik ki a majdnem négy évszázadot átfogó (1488–1850) gyűjtemény bővítésének irányait. Mivel a szövegek műfaja, megnevezése, megítélése, funkciója, használata, publikussága és titkos jellege egyaránt folyamatosan változott, vagy a tényleges gyakorlatnak megfelelően többször módosult, a szómágia rejtőzködő szövegeinek megtalálása némi rafinériát igényelt/igényel. A szerzőnek változatos forrástípusokat kellett átnéznie ahhoz, hogy ez a mérföldkönek számító kötet összeálljon. Érdeme minden bizonnyal abban rejlik, hogy kijelölte azokat a parcellákat, ahol érdemes lesz még kutakodni, ker-

tet művelni, szómágiával kapcsolatos szövegeket feltárni és közzétenni. □

11 ■ Ilyefalvi Emese: „Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...” Egy gyógyító ráolvasástípus a magyarországi boszorkányperekben. In: Klaniczay Gábor – Pócs Eva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) Balassi, Bp., 2014. 411–453. old.; uő: „Akar mi lillyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: Székely Tünde (szerk.): *XI. Rodosz konferenciakötet*. Kolozsvár, 2010. 75–92. old.; Ilyefalvi Emese: Healing charms and obscenity in the Hungarian witchcraft trials. In: *16th Congress of ISFNR (International Society of Folk Narrative Research), Committee on Charms, Charmers and Charming*. The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, University of Vilnius, Vilnius, 2013.